

Βιβλιοστάσιον

Χρυσοστόμου Ἀ. Σταμούλη,
Τί Γυρεύει ἡ Ἀλεποὺ στὸ Παζάρι;
Κείμενα γιὰ τὸ διάλογο τῆς ὀρθοδοξίας
μὲ τὴν πόλη, τὴν πολιτικὴ
καὶ τὸν πολιτισμό, ἐκδ. Ἀρμός,
Ἀθήνα 2016, 288 σσ.

Τὸ βιβλίον τοῦ Χρυσοστόμου Σταμούλη ἀποτελεῖ μία συλλογὴ δεκαοκτῶ ὁμιλιῶν ποὺ ἐκφωνήθηκαν σὲ διάφορες περιστάσεις καὶ δημόσιες ἐκδηλώσεις. Σὲ αὐτὲς τὶς ὁμιλίες προσπαθήσαμε νὰ βροῦμε ἓνα κοινὸ στοιχεῖο. Ἡ φράση ποὺ διαρκῶς ἐπαναλαμβάνεται σὲ ὅλο τὸ βιβλίον εἶναι ἡ «ἀνάγκη γιὰ ἀβεβαιότητα».

Ἀναρωτιέται κανεὶς πῶς ἓνας δογματολόγος, ὅπως εἶναι ὁ κ. Σταμούλης, μὲ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῇ Δογματικῇ, προτρέπει γιὰ «ἀβεβαιότητα». Τὸ ἀντικείμενο τῆς Δογματικῆς εἶναι τὸ δόγμα, ἡ ἀποκεκαλυμμένη θεία ἀλήθεια, ἡ ἀκλόνητη βεβαιότητα τῆς γνώσης τῆς ἀλήθειας. Τὸ χριστιανικὸ δόγμα εἶναι τό «Πιστεύω», δηλαδὴ ἡ βέβαιη ἀλήθεια. Τὸ δόγμα ἐξ ὀρισμοῦ ἀντιμάχεται τὶς ἀβεβαιότητες καὶ τὰ παράδοξα.

Ὅμως, ὅπως μᾶς ἐξηγεῖ ἐμμέσως ὁ Καθηγ. Σταμούλης στὸ βιβλίον, ἄλλο Δογματικὴ καὶ ἄλλο δογματισμός. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ εἶναι ποὺ διακρίνεται ὡς τὸ κοινὸ σημεῖο τῶν δεκαοκτῶ ὁμιλιῶν τοῦ βιβλίου. Ἡ Δογματικὴ ἐρμηνεύει τὸ δόγμα, τὴν ἀποκεκαλυμμένη ἀλήθεια, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποφευχθοῦν πλάνες, λάθη καὶ

ψέματα, αὐταπάτες καὶ ἐξαπατήσεις. Ὁ Δογματισμός, ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι ἡ ἐμμονὴ σὲ μία ἄποψη, εἶναι ἰδεοληψία, συχνὰ μὲ χαρακτηριστικὰ καὶ τρόπους φανατισμοῦ, εἶναι ἰσχυρογνωμοσύνη, εἶναι πείσμα. Ὁ δογματολόγος λοιπὸν κ. Σταμούλης καταγγέλλει τὸν δογματισμό: ὅτι ἐπιβάλλεται μὲ καταπίεση, μὲ τὴ μέθοδο τοῦ φόβου, μὲ ἡθικὸ ἐκβιασμό – καὶ ὅχι μὲ πειθῶ καὶ διάλογο.

Ἐνα ἄλλο κοινὸ στοιχεῖο τῶν ὁμιλιῶν εἶναι ὅτι, σὲ ὅλες παραμένει πιστὸς στὴν 4ῃ Οἰκουμενικῇ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (451), ἡ ὁποία ἀντέκρουσε τὴν αἵρεση τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ. Ὁ Μονοφυσιτισμὸς πρέσβευε ὅτι ὁ Χριστὸς ἔχει μόνον θεϊκὴ φύση, ἡ ὁποία ἀπορρόφησε τὴν ἀνθρώπινη φύση. Κατὰ τοὺς μονοφυσίτες δὲν εἶναι δυνατόν ὁ Χριστὸς νὰ παίρνει πραγματικὸ ἀνθρώπινο σῶμα καὶ νὰ ζεῖ πραγματικὴ ἀνθρώπινη ζωὴ. Παραμέριζαν δηλαδὴ τὴν ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ σταυρικὴ θυσία, τὰ ὁποία γι' αὐτοὺς δὲν εἶχαν κανένα νόημα. Ὁ Μονοφυσιτισμός, ποὺ εἶχε εὐρεῖα διάδοση σὲ ὅλη τὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ τὴν Αἴγυπτον, καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν 4ῃ Οἰκουμενικῇ Σύνοδο, στὴν ὁποία ἀποφασίστηκε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὴν Ὁρθοδοξίαν, ὁ Χριστὸς εἶναι πρόσωπο ἀδιαίρετο, μὲ δύο φύσεις, καὶ θεϊκὴ καὶ ἀνθρώπινη, ἐξ ἴσου τέλειες, ἐνωμένες ἀλλὰ ὅχι συγχέμενες. Ὁ Χριστὸς εἶναι ἀληθινὸς Θεὸς ἀλλὰ καὶ ἀληθινὸς ἄνθρωπος. Ὁ Λόγος σαρκώθηκε καὶ ἡ

ἐνανθρώπηση εἶναι πλήρης. Ὅτιδῆποτε διαφορετικὸ ἀποτελεῖ αἵρεση.

Μπορεῖ αὐτὰ νὰ ἀκούγονται «ψιλὰ γράμματα» τῆς Θεολογίας, ἀλλὰ οἱ συνέπειες τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνος εἶναι πραγματικές καὶ πολὺ σημαντικές, μὲ ἐπιπτώσεις στὴ χριστιανικὴ ζωή, καθημερινή, ἰδιωτικὴ καὶ δημόσια: Τὸ ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι πραγματικὸς ἄνθρωπος καὶ πραγματικὸς Θεὸς συνεπάγεται ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ εἶναι «ἐν τῷ κόσμῳ» καὶ συγχρόνως «οὐκ ἐκ τοῦ κόσμου». Συνεπάγεται ὅτι «ἡ γῆ εἶναι τὸ σπίτι μας» καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς τοῦ κόσμου δὲν πρέπει νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τάση φυγῆς, ἀναφέρει ὁ Καθηγ. Σταμούλης [σ. 258]. Γι' αὐτὸν τὸν λόγο καὶ στὴν Κυριακὴ προσευχὴ ζητεῖται ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ ἔρθει ἡ βασιλεία του «ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς». Μὲ τὴν πρόσληψιν ἀπὸ τὸν Χριστὸ τῆς ἀνθρώπινης ὑλικότητος, ὁ ἄνθρωπος ἀγιάζεται [σ. 225]. «Ἡ σάρκωση τοῦ Χριστοῦ», γράφει ὁ Χρ. Σταμούλης, «ἀποκαλύπτει τὴν ἀπόλυτη κατάφαση τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο» καὶ τὴν κατάφαση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Τὸ ὅτι ὁ Χριστὸς ἔγινε ἄνθρωπος σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἐπιστρέφει τὸ θεϊκὸ στὸν ἄνθρωπο [σ. 230], ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ μετέχει τῆς θείας φύσεως, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση μπορεῖ νὰ εἶναι πλέον καὶ θεϊκή: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι χῶμα καὶ οὐρανὸς μαζί. Αὐτὸ σημαίνει καὶ ἡ νίκη κατὰ τοῦ θανάτου [σ. 258]. Τὸ καθαγιασμένο καὶ καταξιωμένο πλέον ἀνθρώπινο σῶμα δὲν εἶναι ἔργο τοῦ διαβόλου [σ. 255], ὅπως ἰσχυριζόταν ἀπορριπτικά ὁ ἀκραῖος μονοφυσισμός. Ὁ συγγραφέας ἐπισημαίνει ὅτι στὴ Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος γεφυρώνεται ἡ θεολογικὴ σκέψις μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία. Οὐσιαστικὰ νικᾷ τὸ ἐλληνικὸ

ἀνθρωπιστικὸ πνεῦμα ὅσον ἀφορᾷ τὴ σωματικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸς εἶναι ὁ Πολιτισμὸς τῆς σάρκωσης, γιὰ τὸν ὁποῖο μιλᾷ ὁ συγγραφέας. Ἕνας θεοκεντρικὸς δηλαδὴ ἀνθρωπισμὸς [σ. 260], ἓνας ἀνθρωπισμὸς ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ θέματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ζωῆς του, ἔχοντας πάντοτε ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τὸν Θεό. Αὐτὰ λοιπὸν ἐννοεῖ ὁ Καθηγ. Σταμούλης ὅταν δηλώνει στὸ βιβλίον του: «Νιώθω χαλκηδόνιος διφυσίτης».

Ὁ συγγραφέας οὐσιαστικὰ καταγγέλλει τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει ἀκόμη ἓνας ἀπόηχος τοῦ μονοφυσισμοῦ, ποὺ ἔχει ἐξορίσει τὸν Θεὸ «ἀπὸ τὸ ἐδῶ καὶ τώρα [...] ἀπὸ τὴ μόνη ἀληθινὴ γῆ στὴν ὁποία δίνεται ἡ μάχη τῶν ἐσχάτων» [σ. 21], ποὺ ἔχει ἐξορίσει τὸν Θεὸ ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον, στοὺς οὐρανούς καὶ στοὺς ναοὺς, καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ, μετὰ τὸν θάνατον. Τὶς ἀσκητικὲς ὑπερβολὲς καὶ τὴν ὑποτίμηση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως ἀπὸ τοὺς φυγάδες τῆς ζωῆς, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ σ., τὶς χαρακτηρίζει ὡς ἀπόλυτη ἀνθρωποκτονία, δαιμονοποίηση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ὡς τὸ νέο προπατορικὸ ἁμάρτημα.

Παραθέτει τὴν ἐπιστολὴ τοῦ μητροπολίτη κυροῦ Εἰρηναίου Γαλανάκη πρὸς τοὺς ἱεροσπουδαστὰς τῆς ἱερατικῆς Σχολῆς Κρήτης τὸ 1953:

«[...] χρόνια τώρα οἱ ἄνθρωποι λένε στὸν Θεό: Κύριε Θεέ, νὰ καθήσεις πάνω στοὺς Οὐρανούς Σου καὶ μεῖς θὰ Σοῦ στέλνομε ἐκεῖ τὶς προσευχὲς καὶ τὰ θυμιάματά μας. Σὲ τούτῃ ἐδῶ τὴν γῆ, ποὺ ἔναι γεμάτη ἁμαρτίες καὶ λάσπη, νὰ μὴν ἀνακατεύεται καθόλου ἡ ἀγιότητά Σου, κι ἄφησε νὰ τὴν ὀρίζομε καὶ νὰ τὴν κυβερνοῦμε ἐμεῖς. Ἀλλὰ πάλι, ἂν θέλεις νὰ ὀρχεσαι πότε πότε καὶ ἐδῶ κάτω γιὰ νὰ περνᾷς τὴν ὥρα Σου, ἐμεῖς θὰ Σοῦ βρίσκομε ἓνα κατάλληλον καὶ σοβαρὸν

τόποι. Ἐνα νεκροταφεῖο, π.χ., μιὰ ξωτική σπηλιά, μιὰ ἀπόμερη ἐρημιὰ καὶ ἄλλα παρόμοια εἶναι κατάλληλοι καὶ σοβαροὶ τόποι γιὰ τὰ γερατειὰ καὶ τὴν Ἀγιότητά Σου. Τὰ ἄλλα, οἱ πολίτεες, τὰ χωριά, τὰ ἐργοστάσια, τὰ σχολεῖα, τὰ παλάτια, τὰ βουλευτήρια, τὰ θέατρα, τὰ στάδια, δὲν εἶναι σοβαροὶ τόποι καὶ ἄφησέ τα σὲ μᾶς νὰ τὰ ὀρίζουμε. Ἐτσι συμβουλευτήκαν οἱ ἄνθρωποι καὶ ἔτσι ἔπραξαν. Ἐδιδωξάν τὸν Θεὸ ἀπὸ τὸν κόσμον αὐτό, ἀπὸ τὴ ζωὴ αὐτή. Τὸν ξόρισαν στὶς ἄγονες ἐρημιές καὶ πάνω ψηλὰ στὰ σύννεφα γιὰ νὰ Τοῦ στέλνουν ἐκεῖ νωθρὲς προσευχές, τίς βλαστήμιες καὶ τίς μούντζες των καὶ νὰ ἀφήσουν ἐδῶ κάτω ἄρχοντα καὶ κυβερνήτη τὸν ἐγωισμό, τὴν τρέλα, τὸ συμφέρον, τὴν πονηριὰ καὶ τὴν σκληράδα των, τὸν ἴδιον τὸν Σατανᾶ. Νὰ ποῖο εἶναι τὸ ἀμάρτημα καὶ τὸ ἔγκλημα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου: τὸ ἔγκλημα τῆς ἀποκοπῆς καὶ τῆς ὀρφάνιας τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ Θεό. Τὸ ἔγκλημα τῆς ἐξορίας τοῦ Θεοῦ μακριὰ ἀπὸ τὸν παλμὸ τῆς ζωῆς αὐτῆς. Ἐνα ἔγκλημα γιὰ τὸ ὅποῖον ἐργαστήκανε ὄχι μόνο οἱ ἐχθροὶ Του ἀλλὰ καὶ οἱ φίλοι Του, χωρὶς ἴσως νὰ τὸ καταλαβαίνουν καὶ οἱ ἴδιοι. Ἐ, λοιπόν [...] Ἀναστήσετε τὸν Θεὸ ἀπὸ τὰ μνήματα ποὺ Τὸν ἔχουν θάψει οἱ τυπολατρίες καὶ ἡ δειλία ὅλων μας καὶ φέρετέ Τον στὸ Φῶς, στὴ ζωὴ, στὴ δημιουργία τῆ δικῆ Του [...] γιὰ νὰ γνωρίσουμε ὅλοι τὴ χάρη καὶ τὴ λύτρωσή Του. Γιατὶ στὸ Θεὸ δὲν ἀνήκουνε μόνο τὰ “ὑπερπέραν” καὶ τὰ “ἀόρατα” [...] ἀλλὰ στὸ Θεὸ ἀνήκει ἐπίσης ἡ γῆ “καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς” [...]. Πρέπει νὰ φωνάξουμε τοῦτο τὸ Σύνθημα: ΤΟΠΟ ΣΤΟ ΘΕΟ, ΤΟΠΟ ΣΤΟ ΘΕΟ» [σσ. 16-19].

Ὁ Καθηγ. Σταμούλης συμφωνεῖ: «Ἡ βασικὴ παθογένεια [τῆς Ἐκκλησίας] εἶναι ἡ ἀδυναμία της νὰ ζήσει. Ἡ ἄρνηση τῆς ζωῆς. Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ἡ,

καλύτερα, ἡ δῆθεν ἔξοδος ἀπὸ τὴ ζωὴ. Ἀπὸ αὐτὲς τίς ρίζες ἀντλοῦν ὅλα τὰ κλαδιὰ τῆς ἁμαρτίας ποὺ ἔχουν ὄνομα καὶ ταυτότητα [ὑποκρισία]» [σσ. 218-219]. Καλεῖ λοιπὸν σὲ μιὰ ἀπελευθέρωση τῶν δημιουργικῶν δυνάμεων τῶν χριστιανῶν, γιατί ἡ ἐπανάπαυση, ἡ ἀκινήσια, ἡ γραφικότητα τῆς Ἐκκλησίας προδίδουν καὶ ἀρνοῦνται τὴ ζωὴ. Καλεῖ γιὰ «ἀναζήτηση τοῦ θείου ὅπου ὑπάρχει» [σ. 258], καὶ ἐρμηνεύουμε ὅτι καλεῖ νὰ δοθεῖ χώρος στὴ θρησκεία ὡς μιὰ μόνιμη διάσταση σὲ ὅλες τίς πλευρὲς τῆς ζωῆς. Προτρέπει γιὰ «ἐπάνοδο τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ τὴν ἐναπόθεσή του σὲ νέα φάτνη ἐξίσου ταπεινὴ, ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς πόλεως. Μιὰ φάτνη, ἡ ὁποία θὰ ξαναδῶσει νόημα στὸν ἄμβωνα» [σσ. 23-24]· δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ βιβλίον τὸ ἀφιερώνει στοὺς ταπεινωμένους.

Τὸ ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι «ἐν τῷ κόσμῳ» καὶ συγχρόνως «οὐκ ἐκ τοῦ κόσμου» σημαίνει, γράφει ὁ Καθηγητῆς Σταμούλης, ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὡς ἄσχετη πρὸς τὴ ζωὴ, πρὸς τὰ φλέγοντα προβλήματα τῆς κάθε στιγμῆς [σ. 58], ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιπαρέρχεται τὴν ἀγωνία τοῦ κόσμου. Πρέπει νὰ εἶναι κοσμική, δηλαδὴ νὰ συμμετέχει στὰ τοῦ κόσμου. Ἡ Ὁρθοδοξία, καὶ ἡ θρησκεία γενικὰ, πρέπει νὰ ἔχει μόνιμη θέση καὶ ρόλο στὸν δημόσιο χώρο, δηλαδὴ στὸν κοινωνικὸν χώρο, ἐκεῖ ὅπου μαζεύεται ὁ κόσμος, στὴν πλατεία, ὅπως χαρακτηριστικὰ λέει. Ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶναι μιὰ ιδιωτικὴ καὶ προσωπικὴ ὑπόθεση, ἢ δὲν πρέπει νὰ εἶναι, ἀλλὰ μιὰ ὑπόθεση δεμένη μὲ τὴν κοινωνία, ἐνεργή, συμμετοχική. Ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ εἶναι κοινωνική, καὶ ὄχι ἐσωστρεφὴς καὶ αὐτάρκης, ἔξω ἀπὸ τὴ ζωὴ, ἀπομονωμένη μὲ τοὺς λίγους ἐκλεκτοὺς. Πρέπει νὰ συναντιέται μὲ τὸν κόσμον, ἀνοικτὰ, ἄφοβα, δυναμικά: «ἡ

κοινωνία», τονίζει, «εἶναι τὸ πεδίο ὅπου θὰ διεξαχθεῖ ὁ ἀγὼν ὁ χριστιανικός» [σ. 72].

Ἡ Ὁρθοδοξία, ὡς παράγοντας, ὡς ἐγγενὲς κομμάτι τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἱστορίας, δὲν μπορεῖ νὰ περιορισθεῖ στὰ «θρησκευτικά» τῆς μόνο καθήκοντα, συνεχίζει ὁ συγγραφέας. Τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο πνευματικὸ ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι καὶ πολιτικό, ὅπου μὲ τὴ λέξη «πολιτική» διευκρινίζει ὅτι δὲν ἀναφέρεται στὰ κομματικά σχήματα ἀλλὰ στὴν κοινωνία καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποφασίζουμε νὰ ὀργανώσουμε τὴ συλλογική μας ζωή. Ἡ «Ἐκκλησία καὶ ἡ Θεολογία», γράφει, «εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τῆς πολιτικῆς [...] ἡ ἔγνοιά τῆς δηλαδή γιὰ τὰ κοινά, τὴν κοινωνία καὶ τὸν ἄλλο [...], [ἐνῶ] ἡ ἄρνηση [αὐτῆς τῆς φύσης] ἀποτελεῖ προδοσία τῆς ταυτότητάς της [...] ὅπως, ἄλλωστε, προδοσία τῆς ταυτότητάς της ἀποτελεῖ καὶ ἡ ὁποιαδήποτε ταύτισή της μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἀσκηση ἐξουσίας» [σ. 57]. Στὸ βιβλίο διευκρινίζεται ὅτι τὸ δημόσιο δὲν ταυτίζεται μὲ τὸ κρατικὸ καὶ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Ὅπως ἐπισημαίνεται ἐπίσης, ἓνα ἀπὸ βασικά θέματα τῆς δογματικῆς θεολογίας εἶναι καὶ ἡ ἐξέταση τῆς σχέσης τοῦ χαρισματικοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν κάθε μορφὴ ἐξουσίας [σ. 58].

Ὁ συγγραφέας διευκρινίζει ὅτι δὲν μιλά γιὰ πολιτικοποίηση τοῦ χριστιανισμοῦ: «Ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἓνα σύστημα μὲ τὸ ὁποῖο κυβερνᾷς», ἀναφέρει [σ. 67]. Δὲν καλεῖ γιὰ ἓναν πολιτικὸ χριστιανισμό, γιὰ ἓναν Χριστιανικὸ πολιτισμό, μὲ γενικὴ ἐφαρμογὴ σὲ ὁλόκληρη τὴ ζωή, μὲ μεσσιανικὸ χαρακτήρα καὶ –ἐπομένως– ὅπως συχνὰ συμβαίνει σὲ αὐτὲς τίς περιπτώσεις, μὲ φανατισμό, ποὺ θὰ ὑπόκειται μὲν λύτρωση ἀπὸ κοινωνικά δεινὰ

καὶ βελτίωση τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ δὲν θὰ ἀπαντᾷ στὰ μόνιμα μεγάλα ἐρωτήματα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς καὶ ἱστορίας. Ὁ συγγραφέας βεβαιώνει ὅτι ἰδανικές, εἰδυλειακές κοινότητες δὲν ὑπῆρξαν καὶ δὲν θὰ ὑπάρξουν.

Ἐκφράζοντας καὶ σύγχρονες τάσεις τῆς χριστιανικῆς ἐσχατολογίας, ὁ Καθηγ. Σταμούλης δηλώνει ὅτι τὸ γεγονὸς τῆς σάρκωσης τοῦ Λόγου ἔχει ὡς συνέπεια καὶ μία ἄλλη νοηματοδότηση, ποὺ ἀφορᾷ τὰ ἔσχατα. Ὁ ἄνθρωπος, ἀναφέρει, εἶναι «Ἄνθρωπος τοῦ κόσμου, ἀλλὰ καὶ ἄνθρωπος μιᾶς ἄλλης πόλης, ποὺ καλεῖ ἀπὸ τὰ ἔσχατα» [σ. 44-45]. Στηριζόμενος στοὺς εὐαγγελιστὲς Ματθαῖο (4, 23) καὶ Μάρκο (1, 14) οἱ ὁποῖοι δηλώνουν: «ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν Γαλιλαίαν κηρύσσειν τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ λέγων ὅτι “Πεπληρώται ὁ καιρὸς καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ”», στηριζόμενος καὶ στὴν ἀναφορὰ τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως: «ἀεὶ γὰρ ἐν ταῖς Γραφαῖς ὅτι ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο, ἵνα κατασκηνώσῃ ἐν ἡμῖν», ὁ συγγραφέας ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι αἰωνίως ὑπάρχουσα καὶ ἀκατάληκτη. Δηλαδή, «ἡ ἐνέργειά της εἶναι ἤδη παρούσα στὸν κόσμον καὶ δὲν ἔχει τέλος. Ἡ Ἐκκλησία ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ Βασιλεία καὶ συνεχῶς γίνεται» [σ. 46].

Ὅπως ὁ Χριστὸς εἶναι σαρκωμένος καὶ μεθόριος κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, μεθόριος ἱστορίας καὶ ἐσχατολογίας, ἔτσι καὶ ἡ Ἐσχάτη ἡμέρα εἶναι μία «ὑποστατικὴ πραγματικότητα ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη νὰ περάσουμε ἀπὸ θεωρίες περὶ τοῦ τέλους τῆς ἱστορίας στὴν ὄντολογικὴ προσδοκία τῆς τελείωσης τῆς ἱστορίας ἐντὸς τῆς βασιλείας τοῦ [...] Χριστοῦ, ποὺ δὲν ἔχει τέλος» [σ. 48-49]. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν δὲν εἶναι κοσμικὴ, δὲν ἀφορᾷ μόνο τό

«ἐδῶ καὶ τώρα», μετὰ τὴν προσκόλλησιν στὴν ἱστορίαν (ἀπολυτοποιώντας τὴν ἱστορίαν, ὡς ἐκκοσμίκευσιν). Οὐτε εἶναι ἀπόκοσμη δὲν ἀφορᾷ μόνον ἓναν ἄλλο κόσμον (μία «ἐτεροκοσμικότητα»). Ἀφορᾷ ἓναν τρίτον τρόπον ποὺ συμπεριλαμβάνει καὶ τοὺς δύο κόσμους: «ἐδῶ καὶ τώρα ἀλλὰ μετὰ τὸ βλέμμα ἄλλου». Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖον θεωροῦμε ὅτι ὁ συγγραφέας συμφωνεῖ μετὰ τὴν θέσιν τοῦ μητροπολίτη Περγάμου κυροῦ Ἰωάννου (Ζηζιούλα), ὁ ὁποῖος λέγει: «[...] ὁ τρόπος ὑπάρξεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκεῖνος τοῦ κόσμου θὰ ταυτιστοῦν πλέον στὴ Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ὅταν δηλαδὴ ὁ κόσμος θὰ γίνῃ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ» [σ. 46].

Ὁ Καθηγ. Σταμούλης μιλά γιὰ τὴν ἀστοχάστη βεβαιότητα, ὅπως μίλησε καὶ ὁ Σωκράτης, καὶ θεωρεῖ ἐπιβεβλημένο νὰ ἀμφισβητοῦμε, μετὰ τὸν σωκρατικὸν τρόπον, σύμφωνα μετὰ τὸν ὁποῖον ἡ συστηματικὴ κριτικὴ ἀποκαλύπτει τὴν ἄγνοια καὶ τὰ λάθη τῆς ἀλαζονικῆς παντογνωσίας. Ὁ σωκρατικὸς στοχαστικὸς βίος πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ στὴ θεολογίαν. Τὸ «ἐν οἶδαν οὐδὲν οἶδαν» ἐδῶ βέβαια ἀναφέρεται στὴν δογματικὴν, δηλαδὴ στὴν ἐρμηνείαν τοῦ δόγματος. Μετὰ αὐτὸ τὸ βιβλίον ὁ κ. Σταμούλης καταδεικνύει ἀκόμη μία φορὰ ὅτι εἶναι ἓνας σύγχρονος Ἑλληνας θεολόγος, ποὺ μετὰ τὸ κάλεσμά γιὰ ἀποκαθάρσιν βεβαιότητων, συμβατικότητων καὶ συμβιβασμῶν, καὶ μετὰ τίς «ἀπορίες» [σ. 284], θέτει ζητήματα τῆς σύγχρονης θεολογικῆς Ἑρμηνευτικῆς. Ἀκόμη καὶ ἂν κάποιος δὲν συμφωνεῖ μετὰ ὅλες τίς θέσεις τοῦ Καθηγ. Σταμούλη, δὲν μπορεῖ νὰ μὴν παραδεχθῇ τὴ νηφάλια φωνή του, τὸν ἥρεμον καὶ συνετὸ λόγον του, τὴν ἐντιμὴ πρόθεσιν καὶ διάθεσιν γιὰ ἀνοικτὸν καὶ δημιουργικὸν διάλογον μετὰ εἰλικρίνεια καὶ γνώσιν, τὰ μηνύματα καταλλαγῆς καὶ ἀλληλοσεβασμοῦ [σ. 21].

Ὁλοκληρώνουμε μετὰ τὰ λόγια τοῦ ὁσίου Πορφυρίου Καυσοκαλυβίτου, ποὺ ὁ σ. παραθέτει: «γιὰ νὰ γίνῃ κανεὶς Χριστιανός, πρέπει νὰ ἔχει ποιητικὴ ψυχὴ, πρέπει νὰ γίνῃ ποιητὴς [...] ἡ ψυχὴ τοῦ Χριστιανοῦ πρέπει νὰ εἶναι λεπτὴ, νὰ εἶναι εὐαίσθητη, νὰ εἶναι αἰσθηματικὴ, νὰ πετάει, ὅλον νὰ πετάει, νὰ ζεῖ μες στὰ ὄνειρα» [σσ. 283-284].

Ἑλένη Μπολιάκη
Ἀναπλ. Καθηγήτρια, Ε.Α.Π.

Φωτεινῆς Β. Πέρρα, *Εἰσαγωγή
στὴ Λατινοκρατίαν: Ἑλλάδα καὶ Κύπρος
(1191-1571 μ.Χ.). Συνοπτικὴ ἱστορικὴ
ἐπισκόπησις*, [Ἱστορία καὶ Πολιτισμὸς 4],
ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθήνα 2023, 330 σσ.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου τῆς Λατινοκρατίας (12ος-16ος αἰ.) στὸν ἀνατολικὸν μεσογειακὸν χώρον γενικώτερα καὶ ἰδιαίτερος στίς γεωγραφικὰς περιοχὰς τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Κύπρου δὲν ἔχει καθιερωθῇ ἀκόμη ὡς αὐτοδύναμον ἐρευνητικὸν ἀντικείμενον στὴν ἐλληνικὴν ἱστοριογραφικὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ θεραπεύεται οὐσιαστικὰ στὸ πλαίσιον καὶ ὡς τμήμα τῆς ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ἢ ἐνίοτε τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἰδίως τῶν Μεσαιωνικῶν Χρόνων, δίνει ἴσως μία πρώτη ἐξήγησιν γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων ποὺ ἀσχολοῦνται μετὰ τὴν ἐν λόγω περίοδον στὴ χώρα μας ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μικρός, ἐνῶ καὶ ἡ ἐρευνητικὴ συμβολή, ὅπως καὶ ἡ συγγραφικὴ παραγωγή, ἂν καὶ πολὺ ἀξιόλογες, εἶναι αἰσθητὰ περιορισμένες. Ἡ συνθήκη αὕτη ὡστόσο, νομίζουμε, ἔχει πέραν τῶν ἄλλων καὶ ὡς συνέπεια τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ποὺ συνδέονται

μὲ τὴν κυριαρχία τῶν δυτικῶν δυνάμεων στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρο ἀπὸ τὸν 12ο μέχρι καὶ τὸν 16ο αἰ. νὰ συνιστοῦν ἀκόμη σχεδὸν *terra incognita* γιὰ τὸ εὐρύτερο ἑλληνικὸ φιλομαθὲς κοινό, ἀλλὰ καὶ ἡ θέση τους στὰ ἑλληνικὰ ἱστορικὰ σχολικὰ ἔγχειρίδια νὰ εἶναι, σύμφωνα μὲ πρόσφατη ἔρευνα¹ περιορισμένη καὶ μᾶλλον πενιχρή, καθὼς πρόκειται γιὰ περίοδο περιφρονημένη, ἐνῶ ἐπίσης δὲν ὑφίσταται ἀκόμη μέχρι σήμερα καὶ ἐπιστημονικὸ ἔγχειρίδιο² ποὺ νὰ ἱστορεῖ πλήρως τὴν περίοδο ἀπὸ Ἑλλήνα ἐρευνητή³, κενὸ τὸ ὁποῖο ἐπιδιώκουν νὰ ἀναπληρώσουν οἱ μεταφράσεις τῶν

σημαντικῶν ξενόγλωσσων ἔγχειριδίων, παλαιότερα τοῦ W. Miller καὶ σχετικὰ πρόσφατα τοῦ P. Lock⁴.

Ἡ ἀπόπειρα συνεπῶς τῆς κ. Φωτεινῆς Β. Πέρρα, ἀναπλ. καθηγήτριας στὸ Τμῆμα Ἱστορίας, Ἀρχαιολογίας καὶ Διαχείρισης Πολιτισμικῶν Ἀγαθῶν τοῦ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μὲ ἔδρα στὴν Καλαμάτα) –μὲ τὸ μοναδικὸ ἴσως γιὰ τὰ ἑλληνικὰ Α.Ε.Ι. ἐπιστημονικὸ ἀντικείμενο τῆς ἐνασχόλησής μὲ τὴν ἱστορία τῆς Λατινοκρατίας καὶ τῆς Πρώιμης Τουρκοκρατίας στὸν Ἑλλαδικὸ Χῶρο (13ος-18ος αἰ.)– νὰ ἰχνηλατήσει συνολικὰ τὴν πολυσήμαντη γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ περίοδο

1. Argyro Bergele, *La Francocratie enseignée, une longue période d'histoire méprisée à enrichir: les manuels scolaires d'histoire (de 1974 à nos jours) de l'enseignement primaire et secondaire en Grèce les manuscrits de Nicolas Politis*, Université Paul Valéry - Montpellier III/Université Ionienne, 2019, *passim*. Παρόμοια περίπου εἰκόνα προσφέρει ἐπίσης καὶ ἡ Ἰωάννα Χ. Σοφianoπούλου, ἐξετάζοντας τὸ περιεχόμενο τῶν σχολικῶν ἔγχειριδίων τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου καὶ τὸν 20ο αἰ. στὴ διατριβή της μὲ τίτλο: *Σχολικὰ ἔγχειρίδια Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὴν ἑλληνικὴ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση (ἀπὸ τὸ 1864 ἕως καὶ τὸν 20ο αἰῶνα)*. Συγκριτικὴ μελέτη τῆς ἰδεολογίας τους στὸ πλαίσιο τῶν κοινωνικοπολιτικῶν μεταβολῶν, διδ. διατριβή, Τμῆμα Ἱστορίας, Ἀρχαιολογίας καὶ Διαχείρισης Πολιτισμικῶν Ἀγαθῶν, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Καλαμάτα 2022, σ. 189 ἐξ.

2. Τὸ πόνημα τοῦ Δημητρίου Μπελέζου, *Ἡ Λατινοκρατία στὴν Ἑλλάδα*, ἐκδ. Περισκόπιο, Ἀθήνα 2004 ἔχει ἀκραιφνῶς ἐκλαϊκευτικὸ χαρακτήρα.

3. Ἀπὸ τὶς δύο πλέον ἀξιόλογες ἀπόπειρες μέχρι σήμερα, αὐτὴ τῆς Μαρίας Ντούρου-Ἡλιοπούλου, [Ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Οἱ σταυροφορικὲς ἡγεμονίες στὴ Ρωμανία (13ος-15ος αἰῶνας). Πολιτικὲς καὶ θεσμικὲς πραγματικότητες, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κύπρου/Gutenberg, Ἀθήνα 2012] ἐξετάζει τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὸν 13ο μέχρι καὶ τὸν 15ο αἰ., ἐνῶ ἐκείνη τῆς Χρύσας Μαλτέζου, [Ἵλη ἱστορίας τοῦ βενετοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ (13ος-18ος αἰ.), Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 2022] καλύπτει μόνο τὶς βενετοκρατούμενες περιοχές, χωρὶς ὥστόσο ὅποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴν Κύπρο ὡς πρῶν βυζαντινὴ ἐπαρχία τοῦ ἑλληνόφωνου γεωγραφικοῦ χώρου.

4. Οὐ. Μίλλερ, *Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566)* [μετὰ προσθηκῶν καὶ βελτιώσεων], τόμ. Α'-Β', μετὰφρ. Σπ. Π. Λάμπρος, ἐκδ. Ἑλληνικὴ Ἐκδοτικὴ Ἑταιρεία, Ἐν Ἀθήναις 1909/10 [Πρωτότυπο: W. Miller, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, E. P. Dutton, New York 1908]. Πρόσφατη ἐπίτομη ἀνατύπωση ἀπὸ τὶς ἐκδ. «Ἡρόδοτος» (Ἀθήνα, 2017) μὲ πρόλογο τῆς Φ. Β. Πέρρα καὶ βιοεργογραφικὸ ἐπίμετρο γιὰ τὸν W. Miller ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Α. Γ. Κ. Σαββίδη. Ἐπίσης P. Lock, *Οἱ Φράγκοι στὸ Αἰγαῖο 1204-1500*, μετὰφρ. Γ. Κουσυνέλος, ἐκδ. Ἐνάλιος, Ἀθήνα 1998 (2003) [Πρωτότυπο: P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, Longman, London – New York 1995].

τῆς κυριαρχίας τῶν δυτικῶν λαῶν στίς γεωγραφικῆς περιοχῆς τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Κύπρου, συνιστᾷ ἀπὸ μόνῃ τῆς ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον καὶ πολλαπλᾷ ὠφέλιμο πρωτοποριακὸ ἐγχείρημα γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορικὴ βιβλιογραφία στὴν πατρίδα μας, τὸ ὁποῖο βασιζέται στὴν πλούσια εἰδικὴ βιβλιογραφία ποὺ εἶχε ἤδη συλλέξει καὶ δημοσιεύσει –μὲ τίς ἀπαραίτητες βεβαίως ἐπικαιροποιήσεις– σὲ παλαιότερο ἄρθρο τῆς⁵, ἀλλὰ καὶ ὅπωςδήποτε σὲ προγενέστερες συναφεῖς δημοσιεύσεις τῆς⁶, κυρίως ὅμως στίς – διαρκῶς ἀναθεωρούμενες καὶ ἐμπλουτιζόμενες ἀνὰ ἀκαδ. ἔτος– πανεπιστημιακῆς τῆς παραδόσεις, γεγονὸς ποὺ δικαιολογεῖ καὶ τὴν ἀναπόφευκτη ἀραιὴ παρουσία στοιχείων προφορικότητος στὴ διατύπωση τοῦ γραπτοῦ λόγου, ὅπως καὶ τὴ σποραδική (βιβλιογραφικὴ κυρίως ἀλλὰ ἐπαρκῆ) τεκμηρίωση τοῦ ἔργου.

Εἶναι γεγονὸς ὥστόσο ὅτι τὸ παρὸν ἐγχειρίδιο τῆς κ. Φ. Β. Πέρρα συνιστᾷ, ἐξ ὅσων γνωρίζουμε, τὴν πρώτη ἐπιστημονικὴ προσπάθεια συνολικῆς ἱστορίας τῆς περιόδου τῆς Λατινοκρατίας στὸν βορειο-ανατολικὸ μεσογειακὸ ἐλληνόφωνο χῶρο στὴν πατρίδα μας, παρ' ὅλο, ποὺ ὅπως διευκρινίζει ὀρθᾶ στὸν πρόλογό τῆς, τὸ πόνημά τῆς δὲν διεκδικεῖ τὴν πληρότητα καὶ τὴν ἐξαντλητικότητα ἐνὸς συστηματικοῦ ἐγχειριδίου, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μιὰ εἰσαγωγικὴν χαρακτῆρα συνοπτικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας «τῆς ἐποχῆς τῶν Δυτικῶν Κυριαρχιῶν ἢ ἄλλιως Λατινοκρατίας στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο (ἡπειρωτικὸ καὶ νησιωτικὸ), καθὼς

καὶ στὴν Κύπρο», μὲ κύρια ἀποστολὴ μάλιστα τὴ θεραπεία τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀναγκῶν τῶν φοιτητῶν τῆς. Τὸ ἔργο αὐτὸ ὅμως δὲν παύει, κατὰ τὴν ἀποψή μας, νὰ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν κατεύθυνση τῆς πληρέστερης κατανόησης τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴ Βορειοανατολικὴ Μεσόγειο κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους, τὸ ὁποῖο θεωροῦμε ὅτι θὰ μπορούσε μὲ τίς ἀπαραίτητες προσθήκες καὶ βελτιώσεις στὸ μέλλον νὰ καταστεῖ ἀπαραίτητο *instrumentum* καὶ ἔργο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ σπουδὴ τῆς πολυσήμαντης περιόδου τῆς Λατινοκρατίας, δεδομένου ὅτι καὶ μὲ τὴν παρούσα μορφή του προσφέρει ἤδη μιὰ εὐσύνοπτη, ἐγκυρὴ καὶ πλήρως ἐπαγωγικὴ ἱστορικὴ παρουσίᾳς τῆς, καθὼς ἔχει ἐνσωματώσει ἐπίσης τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης ἔρευνας, ἀλλὰ καὶ περιλαμβάνει τὴ σημαντικώτερη εἰδικὴ ἐλληνικὴ καὶ κυρίως (ἀπὸ τὴν ὁμολογουμένως ἀπέραντη) ξενόγλωσση βιβλιογραφία, προσφέροντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στὸν ἐρευνητὴ σαφῆ καὶ τεκμηριωμένη εἰκόνα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, καθὼς καὶ ἐναύσματα περαιτέρω προβληματισμοῦ καὶ ἐμβάθυνσης στὴ σχετικὴ ἐπιστημονικὴ συζήτηση, ὅπως ἐπίσης καὶ στὸν φιλόστορα ἀναγνώστη τὴ δυνατότητα περαιτέρω ἐμπλουτισμοῦ τῶν γνώσεών του.

Τιτλοφορώντας εὖστοχα τὸ ἐγχειρίδιό τῆς ἡ Φ. Πέρρα *Εἰσαγωγή στὴ Λατινοκρατία: Ἑλλάδα καὶ Κύπρος (1191-1571 μ.Χ.)*. Συνοπτικὴ ἱστορικὴ ἐπισκόπηση, θεωροῦμε ὅτι ἐπέλεξε ὀρθᾶ καὶ σὲ ἀντίθεση

5. Φ. Β. Πέρρα, «Ἡ Λατινοκρατία στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ στὴν Κύπρο. Βιβλιογραφικὴ συμβολή», *Βυζαντινὸς Δόμος* 15 (2006), σσ. 373-434.

6. Φ. Β. Πέρρα, «Ἡ Λατινοκρατία στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο (1204-1566)», *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων*, τόμ. 8, ἐκδ. Δομή, Ἀθήνα 2006, σσ. 522-569· ἡ ἴδια, «Ἡ Λατινοκρατία στὴν Κύπρο (1191-1571)», *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων*, τόμ. 15, ἐκδ. Δομή, Ἀθήνα 2006, σσ. 256-331.

μέ αυτό ποὺ συμβαίνει ἐν πολλοῖς μέχρι σήμερα, νὰ μὴν περιορισθεῖ μόνο στὴν ἐξέταση τῆς λατινικῆς παρουσίας στὴν Ἑλλάδα, χωρὶς δηλαδὴ τὴ συμπερίληψη καὶ τῆς Κύπρου, ἀλλὰ θεωρώντας, μεθοδολογικὰ εὐστοχα κατὰ τὴν ἀποψή μας, τὴ σημερινὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρο ὡς ἐνιαῖα καὶ ἀδιαχώριστα πολιτικά, πολιτιστικά καὶ θρησκευτικὰ τμήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὴν πρώιμη Ἀρχαιότητα μέχρι καὶ τὴν ἀποκοπὴ τους ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας («Ρωμανίας») τὸν 12ο καὶ τὸν 13ο αἰ., ἀλλὰ νὰ συνεξετάζει τὶς περιοχὲς αὐτές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ κατορθώσει νὰ προσφέρει ἐν τέλει μία σφαιρικὴ καὶ συνοπτικῶς πλήρῃ ἱστορικὴ εἰκόνα τῆς λατινικῆς κυριαρχικῆς παρουσίας γιὰ ἑξὶ αἰῶνες περίπου στὸν βορειοανατολικὸ ἑλληνικὸ γεωγραφικὸ χῶρο. Θεωροῦμε ὥστόσο ὅτι σὲ μελλοντικὴ ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο, θὰ ἦταν χρήσιμη ἴσως ἡ συντομώτερη ἀναδιατύπωση τοῦ τίτλου ὡς ἑξῆς: «Ἡ Λατινοκρατία στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρο (1191-1571 μ.Χ.). Συνοπτικὴ ἱστορικὴ ἐπισκόπηση», ἐφ' ὅσον μὲ τὸν κύριο τίτλο του θὰ (ἐπι) σημαίνεται πλήρως τὸ περιεχόμενό του, ἐνῶ μὲ τὸν ὑπότιτλο θὰ ὑπονοεῖται σαφῶς ὁ εἰσαγωγικὸς του χαρακτήρας.

Τὴν ὕλη τοῦ πονήματός της ἡ συγγραφέας διαιρεῖ σὲ πέντε μέρη ἢ τμήματα, ὑπὸ τύπο κεφαλαίων, τὰ ὁποῖα ἀριθμεῖ μὲ λατινικὰ στοιχεῖα, κάτι ποὺ δὲν κάνει στὶς παραγράφους-ὑποκεφάλαια, ἐνῶ προτάσσει καὶ σχετικὰ ἐκτενὴ πρόλογο [σσ. 13-18], ὅπου δικαιολογεῖ ἐπαρκῶς καὶ τεκμηριωμένα τὴν ὀρθότη τῆς ἐπίσης ἐπιλογῇ νὰ υἱοθετήσῃ τὸν εὐρύτερου περιεχομένου ὄρο *Λατινοκρατία* ἀντὶ τοῦ στενωτέρου *Φραγκοκρατία*. Τὸ πρῶτο μέρος (I), ποὺ συνιστᾷ οὐσιαστικὰ τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο τοῦ ἐγχειριδίου καὶ

ἐπιγράφεται: «Πρὸς τὴν Λατινοκρατία: Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῶν ἐξελίξεων στὴ Νοτιο-Ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου ἀπὸ τὸν 11ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα» [σσ. 19-72], ἐξετάζει μὲ σαφῇ καὶ εὐληπτο τρόπο τὴ σταδιακὴ κατάληψη ἀπὸ τοὺς δυτικούς ἐπιδρομεῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορικῶν ἐδαφῶν στὴν Ἑλλάδα, τὴν Κύπρο καὶ τὶς περιοχὲς τῆς Μ. Ἀσίας ἀπὸ τὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 12ου αἰ., ὅπως καὶ τὴν ταυτόχρονη ἴδρυση τῶν δυτικῶν κρατικῶν ὀντοτήτων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀτυχῇ προσπάθεια τοῦ Βυζαντίου στὴ συνέχεια νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ἀπώλειά τους, ἀντιδρώντας κυρίως μετὰ τὸ 1261 στὶς κατακτητικὰς τάσεις τῶν ἰταλικῶν δημοκρατιῶν (Βενετίας, Γένουας καὶ Πίζας) καὶ τῶν διαφόρων ὁμάδων τυχοδιωκτῶν καὶ μισθοφόρων, καθὼς καὶ μετὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ., ὅποτε ἀδυνατοῦσε πλέον λόγῳ τῆς οἰκτρῆς του οἰκονομικῆς κατάστασης νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσει, μὲ τὴν ἀπόπειρα προσεταιρισμοῦ τους μὲ τὴ σύναψη πολιτικῆς συμμαχίας ἔπειτα ἀπὸ ἐκκλησιαστικὴ ἔνωση γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τοῦ διαρκῶς πλέον αὐξανόμενου ὀθωμανικοῦ κινδύνου.

Τὰ δύο ἐπόμενα μέρη ἢ τμήματα (II, III) τοῦ ἔργου τῆς ἀφιερώνει ἡ συγγραφέας στὴν ἀποτίμηση τῆς Λατινοκρατίας στὴ γεωγραφικὴ περιοχὴ τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας. Στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ (δεῦτερο κατὰ σειρὰν), ποὺ τιτλοφορεῖται: «Ἡ Ἄλωση τοῦ 1204, ἡ λατινικὴ κατάκτηση, τὸ Πριγκιπᾶτο τῆς Ἀχαΐας καὶ τὸ Δουκάτο τῶν Ἀθηνῶν/Θηβῶν» [σσ. 73-113], περιγράφεται ἡ κατάκτηση τῶν ἡπειρωτικῶν αὐτοκρατορικῶν ἐδαφῶν, μὲ πρώτη τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους καὶ τὸν διαμοιρασμὸ τῆς αὐτοκρατορίας (*“Partitio Romaniae”*) ἀπὸ τοὺς κατακτητὲς, γεγονὸς

πού ἀποτέλεσε τὸ ἔναυσμα ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπαρχὴ γιὰ τὴ σταδιακὴ ἐπικράτηση τῆς λατινικῆς κυριαρχίας ἐκτὸς ἀπὸ τὶς βόρειες καὶ στὶς νότιες ἑλλαδικὲς περιοχὲς μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας καὶ ὅπως αὐτὸ μετεξελίχθηκε σὲ ἡγεμονία τοῦ Μορέως ὑπὸ τοὺς Villehardouin (Βιλλ[ε]αρδουίνους), τοὺς d'Anjou (Ἀνδεγαυοὺς) καὶ τοὺς ἐπιγόνους τους διαδοχικὰ ὡς τὸν Γενουάτη Centurione II Zaccaria (Κεντυριανό/Τσεντουριόνη Ζακκαρία Β'), καθὼς καὶ τοῦ Δουκάτου τῶν Ἀθηνῶν-Θηβῶν (Ἀττικοβοιωτίας) ὑπὸ τὴν ἡγεμονία τῶν de La Roche (Ντὲ λὰ Ρόζ/Δε-λαρός), τῆς Καταλανικῆς Ἑταιρείας καὶ τῶν Acciaiuoli (Ἀτζαγιόλι). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὡστόσο κατέχουν στὸ παρὸν τμῆμα ἡ εὐσύννοπη παρουσίαση τῶν «Ἀσσιζῶν» τῆς Ρωμανίας [σ. 99], τοῦ ἰδιότυπου νομικοῦ κώδικα ποὺ χαρακτήριζε τὴ φεουδαρχικὴ διοίκηση τοῦ φραγκοκρατούμενου Μορέως, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναφορὰ στὸν πολιτικὸ ρόλο τῶν γυναικῶν [σσ. 101-102].

Τὸ τρίτο κατὰ σειρὰν μέρος τοῦ ἔργου (καὶ δεύτερο ποὺ ἀφιερώνεται στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο) ἔχει ὡς τίτλο: «Ἡ Λατινοκρατία στὸ κεντρικὸ καὶ βόρειο Αἰγαῖο (Δουκᾶτο τῆς Νάξου), στὴν Κρήτη, στὰ Ἐπτάνησα καὶ στὶς νότιες Σποράδες (Δωδεκάνησα)» [σσ. 115-

158] καὶ περιλαμβάνει τὴν ἱστορία τῆς λατινικῆς κυριαρχίας στὰ νησιωτικὰ, πρῶην βυζαντινὰ αὐτοκρατορικά, ἐδάφη τῆς σημερινῆς Ἑλλάδας, δηλαδὴ τὴν ἵδρυση τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου/Νάξου ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς Sanudi (Σανούδους) ἀρχικὰ καὶ κατόπιν τοὺς Crispi (Κρίσπι-Κρίσπους), τοῦ βενετικοῦ βασιλείου τῆς Κρήτης (Regno di Candia), τῆς βενετο-λομβαρδικῆς κυριαρχίας στὴν Εὐβοία (Signoria di Negroponte), τῆς γενουατικῆς παρουσίας στὸ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο καὶ κυρίως στὴ Λέσβο ὑπὸ τοὺς Gattilusio (Γατελούζους), τῆς ἰταλικῆς κυριαρχίας στὰ Ἐπτάνησα μὲ ἐπικεφαλῆς τὶς οἰκογένειες τῶν Orsini (Ὀρσίνι) καὶ Tocco (Τόκκο/Τόκκων), καθὼς καὶ τὴν κυριαρχία τοῦ Ordo Hospitalis Sancti Johannis Hierosolymitani, γνωστοῦ ὡς τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν ἱπποτῶν τοῦ Νοσοκομείου ἢ Ξενῶνα (Ὀσπιταλλιέρων) στὴ Ρόδο καὶ στὰ Δωδεκάνησα (Νότιες Σποράδες). Ἡ τελευταία παράγραφος [σσ. 150-158] μάλιστα γιὰ τὸ Ordo Hospitalis θεωροῦμε ὅτι εἶναι ἰδιαίτερως σημαντικῆς ἀξίας καὶ χρήζει ἰδιαίτερης προσοχῆς ἀπὸ τοὺς εἰδικούς, δεδομένου ὅτι ἡ συγγραφέας ἐνσωματώνει σὲ αὐτὴν περιεκτικὰ τὰ πολυσήμαντα πορίσματα τοῦ πολυετοῦς ἐρευνητικοῦ τῆς μόχθου περὶ τῶν «Ὀσπιταλλιέρων»⁷.

7. Οἱ εὐάριθμες σχετικὲς συμβολὲς τῆς κ. Πέρρα εἶναι οἱ ἑξῆς: «Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἱπποτικὴ στὴν ὀθωμανικὴ Ρόδο: σημείωμα γιὰ τὶς πληροφορίες τῶν Πίρι Ρεῖς καὶ Ἐβλιγιά Τσελεμπί», *Βυζαντινὸς Δόμος* 16 (2007), σσ. 83-89. «Σχέσεις τῶν Ἰωαννιτῶν ἱπποτῶν τῆς Ρόδου καὶ τῆς Βενετίας κατὰ τὸν Α' Βενετο-οθωμανικὸ πόλεμο (1463-1479)», *Βυζαντινὰ* 27 (2008), σσ. 269-285. "The Hospitallers' activities in mainland Greece: acquiring political influence in the Peloponnesus", *Ἑκκλησιαστικὸς Φάρος* 92/21 (2010), σσ. 35-41. "Aspects of the relations between the Hospitaller Knights of Rhodes and the Republic of Venice: Contacts and collaboration during the Second VenetianOttoman War (1499-1502/3)", στὸ: E. Buttigieg – S. Philips (eds.), *Islands and Military Orders, c.1291-c.1798*, Ashgate Publishing Co., Burlington, Vt. 2013, σσ. 147-153. "The Hospitaller Knights in the 16th-17th century Mediterranean world: Notes on the Order's presence and impact on Greek lands".

Στὰ δύο τελευταία τμήματα τοῦ ἔργου ἱστοροῦνται ἀπὸ τῆ συγγραφῆς οἱ δύο φάσεις τῆς μακρᾶς περιόδου τῆς Λατινοκρατίας στὴν Κύπρο (1191/92-1570/71). Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ καὶ τέταρτο (IV) κατὰ σειρὰν φέρει τὸν τίτλο: «Ἡ λατινικὴ κατάκτηση (1191-1192) καὶ οἱ πρῶτοι αἰῶνες τῆς Λατινοκρατίας στὴν Κύπρο – Ἡ φραγκικὴ περίοδος τῶν Λουζινιανῶν (1192-1489)» [σσ. 159-221] καὶ πραγματεύεται τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ τὸ 1191/92 μέχρι καὶ τὸ 1489, δηλαδὴ τὸ χρονικὸ διάστημα τῆς ἀσκήσεως τῆς ἐξουσίας στὸ νησί ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν Lusignan (Λουζινιάν/Λουζινιανῶν) [1192-1489]. Ἡ ἱστορικὴ ἀφήγηση ἐκκινεῖ μὲ τὴν ἀποτύπωση τῆς μετάβασης τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς στοὺς Λουζινιανὸν μὲσω τοῦ Richard Ier Cœur-de-Lion (Ριχάρδου Α΄ τοῦ Λεοντόκαρδου), ἐνῶ ἀκολουθεῖ διεξοδική ἀναφορὰ στοὺς ἡγεμόνες τοῦ οἴκου, ἐκκινώντας ἀπὸ τὸν Guy de Lusignan [Γκύ («Γουίδων») ντὲ Λουζινιάν] (1192-1194) καὶ φθάνοντας μέχρι τὸν Ἰανό (1398-1432), μὲ ἐμβόλιμη ἀναφορὰ στὶς μαμελουκικὲς ἐπιδρομὲς (1424-1426). Ἀκολουθῶς ἐξετάζεται ἡ τελευταία περίοδος τῆς δυναστείας

τῶν Lusignan (1432-1473/89), μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὸ τέλος τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας στὸ νησί καὶ τὴν Αἰκατερίνη Κορνάρο, καθὼς ἐπίσης στοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς κοινωνικὲς τάξεις τοῦ βασιλείου, ἀλλὰ καὶ τὴν πνευματικὴ ζωὴ μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἱστοριογραφία καὶ τὴ λογοτεχνία, ὅπως καὶ στὶς «Ἀσσιζες» τῆς Κύπρου.

Τὸ πέμπτο (V) καὶ τελευταῖο μέρος τοῦ ἐγγχειριδίου περιλαμβάνει τὴν ἱστορία τῆς δεύτερης περιόδου τῆς Λατινοκρατίας ὡς Βενετοκρατίας πλεόν στὴν Κύπρο καὶ τιτλοφορεῖται: «Ἡ Λατινοκρατία στὴν Κύπρο – Ἡ βενετικὴ περίοδος (1489-1570/71)» [σσ. 223-267], κατὰ τὴν ὁποία τὸ νησί μεταβαίνει στὴν κυριότητα τῶν Βενετῶν (1489) καὶ παραμένει ὑπὸ τὴν ἐξουσία τους γιὰ ὀγδόντα ἔτη περίπου, δηλαδὴ μέχρι καὶ τὴν ὀθωμανικὴ του κατάκτηση τὸ 1570/71 ἀπὸ τὸν σουλτάνο Selīm-i sâni [Σελήμ Β΄ (1566-1574)]. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ γίνεται ἀναφορὰ στὴ διοικητικὴ του ὀργάνωση, στὸ δικαστικὸ σύστημα καὶ τὸ δίκαιο τῶν «Ἀσσιζῶν», στὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση καὶ τὸ ἀμυντικὸ σύστημα μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὶς ὀχυρώσεις, τὴν οἰκονομία, δημόσια καὶ ἰδιωτικὴ, τὴν κοινωνικὴ

populations”, στό: G. Cassar – D. Munro – N. Buttigieg (eds.), *The Struggle for Supremacy: the Mediterranean World in 1453 and Beyond*, Sacra Militia Foundation, Malta 2018, σσ. 101-108. «Ἀπὸ τῆ Βυζαντινῇ στὴν Ἱπποτοκρατούμενη Ρόδο (ἀρχὲς 7ου-ἀρχὲς 16ου αἰ.). Σελίδες ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία τοῦ Νοτιονατολικοῦ Αἰγαίου», *Βυζαντινὸς Δόμος* 27 (2019), σσ. 51-69. “Reconstructing the Past: The memory and Tradition of the Order of the Hospitaller Knights of Saint John in Modern Greece (Nineteen and Twentieth Centuries)”, στό: R. MacLellan (ed.), *The Modern Memory of the Military-religious Orders*, [Engaging the Crusades, volume Seven], Routledge, London – New York 2022, σσ. 63-72. (with A. Savvides), “Hospitallers and Ottomans Between the Two Great Sieges of Rhodes (1480-1522/1523)”, στό: S. Philips (ed.), *The 1522 Siege of Rhodes. Causes, Curse and Consequences*, Routledge, London – New York 2022, σσ. 11-39 καὶ “The Last Days of Hospitaller Rhodes: The ‘Greek View’ of the Siege of 1522 Through Original Narrative Sources”, στό: S. Philips (ed.), *The 1522 Siege of Rhodes*, ὁ.π., σσ. 105-112.

ὀργάνωση, τὴν κατάσταση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τὶς σχέσεις Ὁρθοδόξων καὶ Ρωμαιοκαθολικῶν, καθὼς καὶ στὸν πνευματικὸ βίον μὲ εἰδικὴ μνεία στὸν Ἰάκωβο Διασσωρινό.

Τὸ ἐγχειρίδιο συμπληρώνεται μὲ τὸν πολὺ σύντομο «Ἐπίλογο» [σ. 267], τὴν ἀγγλικὴ περίληψη ("Summary") [σ. 269-270], τὸν ἀρκετὰ ἐκτενὴ βιβλιογραφικὸ κατὰλογο μὲ τὶς Πηγές [σσ. 271-279] καὶ τὰ Βοηθήματα [σσ. 280-311], ἀλλὰ καὶ ἐνσωματωμένες τὶς συντομογραφίες, τοὺς σημαντικοὺς πίνακες τῶν Λατίνων ἡγεμόνων καὶ θρησκευτικῶν λειτουργῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κύπρο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου μέχρι καὶ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 16ου αἰ. [σσ. 313-328], ἀπὸ τοὺς ὁποίους στὸν τέταρτο, ποὺ ἀφορᾷ τοὺς Γατελούζους τῆς Λέσβου, πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Φραγκίσκου (Φραντσέσκο) Β' (1384-1404) [σ. 321], καθὼς καὶ τρεῖς χάρτες.

Ὁλοκληρώνοντας τὴν περιγραφικὴ μὲς ἀναφορὰ στὸ ἐξαιρετικὰ σημαντικό, ὅπως σαφῶς διαφάνηκε, ἐγχειρίδιο τῆς Φωτεινῆς Β. Πέρρα, θὰ παρατηρούσαμε ὅτι ἡ ὕλη θὰ μπορούσε νὰ εἶχε διαιρεθεῖ εἴτε σὲ πέντε «κεφάλαια» μὲ τοὺς ὑπάρχοντες –ἴσως συντομώτερους– τίτλους καὶ ὅπωςδήποτε μὲ τὴν πρόταξη μιᾶς «εἰσαγωγῆς», εἴτε σὲ τρία «μέρη» καὶ ἐπὶ μέρους «κεφάλαια», στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἐντασσόταν ὡς πρῶτο κεφάλαιο ἡ «εἰσαγωγή», τὸ ὁποῖο θὰ περιελάμβανε τὸ τμήμα τοῦ προλόγου ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὁρολογία, καθὼς καὶ τὰ λοιπὰ συνήθη «προλεγόμενα» ἐνὸς ἐγχειριδίου, ἐνῶ ἓνα δεύτερο ἢ καὶ ἓνα τρίτο κεφάλαιο θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀποτελέσει ἡ ἀνακατανομὴ τῆς ὕλης τοῦ ὑπάρχοντος πρῶτου μέρους ἢ τμήματος (I) τοῦ ἔργου. Στὸ δεύτερο μέρος κατὰ προέκταση θὰ μπορούσε

νὰ ἐνταχθεῖ ἡ ὕλη τῶν τμημάτων II καὶ III μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς Λατινοκρατίας στὴν Ἑλλάδα σὲ δύο ἢ καὶ περισσότερα ξεχωριστὰ κεφάλαια, ἐνῶ στὸ τρίτο θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐνσωματωθεῖ μὲ τὴ μορφή δύο τοῦλάχιστον αὐτόνομων κεφαλαίων ἡ ὕλη τῶν μερῶν IV καὶ V, ποὺ ἐξετάζει τὴ Λατινοκρατίαν στὴν Κύπρο.

Θεωροῦμε δηλαδή ὡς μεθοδολογικὰ ὀρθότερο καὶ ὅπωςδήποτε ὅτι θὰ προσέδιδε μεγαλύτερη πληρότητα στὸ ἔργο, ἂν ἡ συγγραφέας ἐπέλεγε νὰ ἐντάξει ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ προλόγου ποὺ ἀφοροῦν τὴν ὁρολογία καὶ τὰ λοιπὰ «προλεγόμενα» ἐνὸς ἐγχειριδίου σὲ μιὰ εὐσύννοπη «Εἰσαγωγή» σὲ περίπτωσιν ποὺ θὰ διαιρούσε τὴν ὕλη σὲ κεφάλαια, ἐνῶ ἂν τὴν κατένεμε σὲ τρία μέρη μὲ ἐπὶ μέρους κεφάλαια, θὰ τοποθετοῦσε τὴ συζήτηση περὶ «Λατινοκρατίας» ἢ «Φραγκοκρατίας» ὡς παράγραφο σὲ ἓνα ξεχωριστὸ κεφάλαιο τοῦ πρῶτου μέρους, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ συμπεριληφθοῦν ἐπιπλέον συνοπτικὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὰ ὅρια, τὴ δομὴ, τὴ διαίρεση καὶ τὴν κατάταξιν τῆς ἱστορικῆς ὕλης τῆς περιόδου, γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ μεθοδολογία καὶ τὶς βοηθητικὰ ἐπιστῆμες, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς μέχρι σήμερα ἔρευνας, μὲ ἐμφατικὴ ἀναφορὰ στὰ συναφῆ παλαιότερα καὶ σύγχρονα ἐγχειρίδια.

Ἀναφορικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου ἐπίσης, νομίζουμε ὅτι θὰ ἦταν ἀπαραίτητη στὸ πρῶτο τμήμα (I) ἡ εὐρύτερη, ὥστόσο εὐσύννοπη, ἀναφορὰ στὴ Λατινικὴ αὐτοκρατορία τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204-1261), καθὼς καὶ στὴ λατινικὴ κυριαρχία στὴ Θεσσαλονίκη, ἀρχικὰ μὲ τὴν πολὺ σύντομη νορμανδικὴ κατάκτηση (1185), κατόπιν μὲ τὸ Λομβαρδικὸ βασίλειον (1204/07-1224) καὶ τέλος μὲ τὴν ἐπίσης σύντομη Βενετοκρατίαν (1423-1430), ἐνῶ

στο δεύτερο (II) θά θεωρούσαμε χρήσιμη την ειδικότερη αναφορά σὲ διακριτὴ παράγραφο, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ Λέσβο [σ. 140-143], καὶ στὴ Χίο [σ. 137-140] ὑπὸ τοὺς Ζακκαρία (Zaccaria), γιὰ τοὺς ὁποίους μάλιστα ἡ συγγραφέας ἔχει δημοσιεύσει πρόσφατα εἰδικὴ προσωπογραφικὴ μελέτη⁸.

Τέλος, θὰ ἦταν ἴσως πρακτικὰ χρήσιμο, ὅπως νομίζουμε, τὸ τμήμα μὲ τὰ «Βοηθήματα» (σ. 280-311) τοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου τοῦ ἐγχειριδίου νὰ διαιρεθεῖ σὲ δύο μέρη, ἓνα γενικό, ὅπου θὰ περιληφθοῦν τὰ γενικῆς φύσεως ἔργα ποὺ ἀφοροῦν τὴν περίοδο (π.χ. συλλογικοὶ τόμοι, ἐγχειρίδια) καὶ οἱ συντομογραφίες, καὶ ἓνα εἰδικό, στὸ ὁποῖο θὰ κατανεμηθεῖ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία ἀρχικὰ κατὰ γεωγραφικὸ ὥρο (Ἑλλάδα, Κύπρος) καὶ κατόπιν μὲ βάση τὶς κρατικὲς ὀντότητες (ἴσως κατὰ τὴ σειρὰ τῶν πινάκων τῶν ἡγεμόνων τους στὶς σ. 313-328), ἐνῶ θὰ ἦταν ἐπίσης ὠφέλιμο νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ οἱ ἐξῆς μελέτες: Μ. Efthimiou, *Greeks and Latins on Cyprus in the Thirteenth Century*, Hellenic College Press, Brookline, MA, 1987· G. Fedalto, «Ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία στὸ Μεσαιωνικὸ Βασίλειο», στί: Θ. Παπαδόπουλος (ἐπιμ.), *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, τόμ. Δ': *Μεσαιωνικὸν Βασίλειον – Ἐνετοκρατία*. Μέρος Α' – ἑξωτερικὴ Ἱστορία – πολιτικοὶ καὶ κοινωνικοὶ θεσμοί – δίκαιον – οἰκονομία – Ἐκκλησία, Λευκωσία 1995, σ. 667-732· C. Schabel (transl.), *The Synodicon Nicosiense and Other Documents of the Latin Church of Cyprus, 1196-1373*, ἐκδ. Cyprus Research Centre, Nicosia 2001· T. Ganchou, «Valentina Doria, épouse de Francesco II Gattilusio, seigneur de l'île de Mytilène (1384-

1403), et sa parenté. Le Lesbian puzzle résolu», *Nuova Rivista Storica* 88, 3 (2004), σ. 619-686· Ἀ. Μαζαράκης, «Τὸ νομικὸ πλαίσιο κυριαρχίας καὶ ἡ διοίκηση τῶν Γατελούζων στὴν Μυτιλήνη (1355-1462)», *Λεσβιακά* 20 (2005), σ. 89-122· P. Leventis, *Twelve Times in Nicosia. Nicosia Cyprus 1192-1570. Topography, Architecture and Urban Experience in a Diversified Capital City*, ἐκδ. Cyprus Research Centre, Nicosia 2005· Ἀ. Π. Βίττης, *Οἱ Ἀρχιεπίσκοποι τῆς Κύπρου ἐπὶ Ὀθωμανοκρατίας 1507/1-1878*. Ἀπὸ τὸ Αὐτοκέφαλο στὴν πολιτικὴ-θρησκευτικὴ ἐθναρχικὴ δράση τῶν Ἀρχιεπισκόπων τῆς Κύπρου καὶ τὰ προνόμιά τους, διδ. διατριβή, ἐκδ. Ἰνστιτούτο Ἑρευνῶν «Ἅγιος Ἐπιφάνιος», Λευκωσία 2010· Α. Kaldellis & S. Efthymiadis, *The Prosopography of Byzantine Lesbos (284-1355 A.D.). A Contribution to the Social History of the Byzantine Province*, [Veröffentlichungen zur Byzanzforschung Bd. 22], Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2010· Ἰω. Ἀ. Ἡλιάδης (ἐπιμ.), *Κύπρος καὶ Ἰταλία στὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου*. Ἱστορικὲς μαρτυρίες τῆς Λατινοκρατίας στὴν Κύπρο (1191-1571), Λευκωσία 2010· G. Grivaud – Evangelia Skoufari, *Vénice and the Defence of the Regno di Cipro. Giulio Savorgnan's unpublished Cyprus correspondence (1557-1570)*, The Bank of Cyprus Cultural Foundation, Nicosia 2016· Δήμητρα Φίλιου, *Νομισματικὲς μαρτυρίες τὴν περίοδο τῶν Γενουατῶν*. Ἡ περίπτωσις τῆς Λέσβου ἐπὶ Γατελούζων (1355-1462), διδ. διατριβή, Ἀθήνα 2020· Χρύσα Μαλτέζου, *Ὑλὴ ἱστορίας τοῦ βενετοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ (13ος-18ος αἰ.)*, Π.Ε.Κ., Ἡράκλειο 2022.

8. «Ὁ γενουατικὸς οἶκος των Ζακκαρία (Zaccari 13ος-15ος αἰ.). Προσωπογραφικὲς σημειώσεις», *Βυζαντινά* 35 (2018/19), σ. 207-219.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω εὐρεία ἀναφορὰ στὸ ἔργο, θεωροῦμε ὅτι προκύπτει ἀβίαστα ἡ αὐτονοήτως βέβαιη χρησιμότητα καὶ μοναδικὰ σημαντικὴ τοῦ ἀξία ὡς ἐγχειριδίου, ἀπὸ τὴ μελέτῃ τοῦ ὁποῖου ἐξάγεται σαφῶς ὅτι ἡ συγγραφέας διαθέτει εὐρύτερη καὶ στιβαρὴ μεσαιωνικὴ ἱστορικὴ γνώση ἀλλὰ καὶ κατέχει μὲ πληρότητα τὸ ἐπιστημονικὸ τῆς ἀντικείμενο, ἐφ' ὅσον δὲν γνωρίζει μόνον σὲ βάθος τὰ γεγονότα τῆς περιόδου τῆς Λατινοκρατίας ἀλλὰ καί, ἔχοντας καταφέρει νὰ ἐλέγξει καὶ νὰ δαμάσει τὴν τεράστια σχετικὴ βιβλιογραφία, διαλέγεται ἄνετα μὲ τὴ σύγχρονη εἰδικὴ ἔρευνα, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας προσλαμβάνει καὶ ἐξετάζει μὲ ἀναλυτικὸ καὶ συνθετικὸ κριτικὸ πνεῦμα, ὥστε νὰ τὰ ἐντάξει κατόπιν τεκμηριωμένα στὴν ἱστορικὴ τῆς ἀφήγησιν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ πρακτικῆς κυρίως φύσεως καὶ τεχνικοῦ χαρακτήρα καλοπροαίρετες ἐπισημάνσεις μας παραπάνω, ὅχι μόνον δὲν ἀπομειώνουν

οὔτε κατ' ἐλάχιστον τὴν ἀξία τοῦ ἐγχειρήματός της ἀλλὰ, ἐπειδὴ ἡ σημασία τοῦ πονήματός της εἶναι μοναδικὴ καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ἀδιαμφισβήτητη στὴν ἑλληνικὴ μεσαιωνικὴ ἱστοριογραφία, ἀποσκοποῦν, ἐφ' ὅσον κριθοῦν ὀρθῶς καὶ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν, νὰ συμβάλουν στὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀρτιώτερη ἐμφάνισή του.

Συγχαίρουμε λοιπὸν ἐγκάρδια τὴν ἱκανότατη ἐρευνήτρια, δόκιμη ἱστορικὸ συγγραφέα καὶ ἄξια πανεπιστημιακὸ Φωτεινὴ Β. Πέρρα, εὐχόμενοι νὰ προβεῖ στὸ ἐγγὺς μέλλον στὴν ἐπανέκδοσιν πλέον ὀλοκληρωμένου τοῦ τόσο ἀπαραίτητου γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, ἐγχειριδίου της, τὸ ὁποῖο θὰ καλύπτει συνολικὰ καὶ μὲ πληρότητα τὴν περίοδο τῆς Λατινοκρατίας στὸν βορειοανατολικὸ μεσογειακὸ χῶρο.

π. Εὐάγγελος Κ. Πριγκιπάκης
Δρ. Θεολογίας & Δρ. Βυζαντινῆς Ἱστορίας